

**HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILIDA KUCHAYTIRUV-TA'KID
YUKLAMALARI TAHLILI**

Tursinova Nodira Komiljon qizi

Guliston Davlat Universiteti

Lingvistika: O'zbek tili yo'nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada kuchaytiruv-ta'kid yuklamalarining o'rganilish tarixi, qaysi leksema shakllar bilan qo'llanilishi, matn ichida qanday ma'no qirralarini namoyon eta olishi, ushbu yuklamalarga tilshunos olimlar va mustaqil tadqiqotchilarning yondashishi va nutq vaziyatidan kelib chiqqan holda ushbu yuklamalarni ayro holda emas, kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari deya o'rganish maqsadga muvofiq ekanligini bilib olamiz.

Darsliklarda kuchaytiruv-ta'kid yuklamasi deya talqin etilgan nahot, nahotki yuklamalarini so'roq-taajjub yuklamasi sifatida talqin qilishga oid qarashlar bilan tanishamiz.

Kalit so'zlar: leksemashakl, transformatsiya, yuklama, tahlil

Annotation. In this article, the history of the study of reinforcement-emphasis loadings, which lexeme forms are used, what aspects of meaning can be shown in the text, the approach of linguists and independent researchers to these loadings, and the selection of these loadings based on the speech situation we will learn that it is appropriate to study reinforcement-stress loads.

Let's get acquainted with the views on the interpretation of nahatki loads, which are interpreted as reinforcement-emphasis loads in textbooks, as interrogative-surprise loads.

Key words: lexemes, transformation, loading, analysis

Аннотация. В данной статье история изучения усиленно-ударных нагрузок, какие лексемные формы используются, какие аспекты значения можно показать в тексте, подход лингвистов и независимых исследователей к этим нагрузкам, выбор этих нагрузок на основе на речевой ситуации мы узнаем, что их целесообразно изучать как усиливающе-ударные нагрузки, а не как усиленно-ударные нагрузки слова

Ключевые слова: лексемы, трансформация, нагрузка, анализ

Til – kishilarga fikrlashuv, fikrlash quroli bo'lib xizmat qiladigan noyob ijtimoiy hodisa. U ham boshqa ijtimoiy jarayonlar singari vaqt o'tishi bilan o'sadi, ulg'ayadi; rivojlanib, o'zgarib boradi. Ushbu holat til sathining ma'lum bir bo'lagi bo'lmish yuklamalarga ham oiddir. Fikrning borliqqa bo'lgan munosabatini bildirib, so'z va gaplarga turli modal ma'no qo'shadigan, o'zi birikkan gapning ma'nosini ta'kidlab, kuchaytirib, chegaralab, so'zga ishonch, gumon, tasdiq, inkor ma'nolarini qo'shish

uchun ishlatiladigan yordamchi soʻz turkumi boʻlmish yuklamalarning tarixiga nazar tashlaydigan boʻlsak, uning tuzulishiga koʻra turi har qachon 2 ga, yaʼni :

1. Soʻz yuklamalar: faqat, hatto, nahotki, ham, xuddi, naq
2. Qoʻshimcha yuklamalar: -mi, -chi, -a(-ya), -oq(-yoq), -ku, -ki, -gina(-kina, -qina)

kabi turlarga boʻlinganligini bilib olishimiz mumkin. Ammo ushbu turkumning maʼno turi haqida gap ketganda tilshunos olimlar va mustaqil tadqiqotchialarning turli xil qarashlariga duch kelamiz. Jumladan, Mirtojiyev yuklamalarni maʼnosiga koʻra 4 ta guruhga boʻlgan.

1. Soʻroq yuklamalari
2. Taʼkid yuklamalari
3. Ayiruv yuklamalari
4. Kuchaytiruv yuklamalari

Eʼtibor bergan boʻlsangiz bugungi kunda darslik va oʻquv qoʻllanmalarda kuchaytiruv – taʼkid deya oʻrganib kelayotgan yuklamalarimizni olim kuchaytiruv va taʼkid yuklamalari deya boʻlib oʻrgangan. Buni 1992 – yil nashr etilgan “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” nomli kitobida shunday izohlaydi: “Taʼkid yuklamalari oʻzi qoʻshilgan gap boʻlagiga diqqat qaratilganlik maʼnosini beradi. Ular –ku, -da, -u(-yu) qoʻshimchalaridan iborat. Masalan, Yosh boʻlsa-da bosh edi gapidagi –da yuklamasi yosh boʻlsa boʻlagiga qoʻshilib, undan anglashilgan maʼnoga diqqatni qaratgan. Kuchaytiruv yuklamalari gapda biror boʻlakdan anglashilgan maʼnoni kuchaytirib ifodalaydi. Ular hatto, hattoki soʻzi va –oq,(yoq) qoʻshimchasidan iborat. Hattoki ish shu qadar jiddiy boʻldi. (Asqad Muxtor) gapidagi hattoki soʻzi kuchaytiruv yuklamasi boʻlib, u ishning jiddiyligini kuchaytirib ifoda etyapti.”¹ Huddi shu qarashni va maʼno guruhlariga koʻra tasniflashni M. Qodirov, U. Dolimov, M. Aʼlamova qarashlarida ham uchratish mumkin. Ular oʻz fikrlarini quyidagicha bayon qiladi: “ Taʼkid yuklamalari oʻzi qoʻshilgan gap boʻlagiga diqqat qaratilganlik maʼnosini beradi. Ular –ku, -da, -u (-yu) qoʻshimchalaridan iborat. Kuchaytiruv yuklamalari gapda biror boʻlakdan anglashilgan maʼnoni kuchaytirib ifodalaydi. Ular hatto(hattoki) soʻzi va – oq (-yoq) qoʻshimchasidan iborat.”²

Raʼno Sayfullayeva yuklamalar guruhiga oʻxshatish – qiyoslash va inkor yuklamalarini qoʻshgan holda ularni 6 guruhga boʻlib tasnif qiladi.

1. Soʻroq yuklamasi
2. Ayiruv-chegaralov yuklamasi
3. Taʼkid yuklamasi

¹M.Mirtojiyev.Hozirgi oʻzbek adabiy tili.-T,“Oʻqituvchi”,1992,b-134.

² M. Qodirov, U. Dolimov, M. Aʼlamova.“Oʻzbek tili va adabiyoti”.-T,Oʻqituvchi,1993,b-134

4. Kuchaytiruv yuklamasi
5. O'xshatish-qiyoslash yuklamasi
6. Inkor yuklamasi

Ko'rib turganingizdek Ra'no Sayfullayeva ham kuchaytiruv – ta'kid yuklamalarini ayro holda tasnif qilgan. Olima o'z fikrlarini quyidagicha dalillaydi. “Ta'kid yuklamasi -ku, -da, -u(-yu) gapda ifodalangan biror voqeani ta'kidlash uchun qo'llaniladi: Sobir-ku keldi, Mahmud kelmadi-da! Kuchaytiruv yuklamasi: axir, hatto, hattoki, -oq, -yoq.

-oq, -yoq affiks yuklamasi o'zidan oldingi so'zga qo'shib yoziladi. Harakatning birin-ketin tezlik bilan davom etishini, boshlanish paytini ta'kidlab ko'rsatadi: Gullarni ko'riboq ko'ngli yorishdi. Axir, hatto, hattoki yuklamasi ham fikrni kuchli ta'kidlash, avvalgi voqeani eslatishni ifodalaydi. Axir, do'stiman-ku!”³

-oq,(-yoq) yuklamasida ta'kid ma'nosini kuchaytirib ifodalash bor. Zero, Shavkat Rahmatullayev ushbu yuklamani quyidagicha talqin qilgan. “-oq,(-yoq) yuklamasi tezda ma'nosini paytga, o'ringa bog'lab ifodalaydi: Ikki qadah ichishi bilanoq boshi o'z-o'zidan aylanib, .. (O'tkir Hoshimov). U shu lahzadayoq o'tirgan stuli bilan chalqonchasiga yiqila boshladi (O'tkir Hoshimov). Ochil buva odati bo'yicha ko'chaning boshidayoq mashinadan tushib, piyoda yurdi (Asqad Muxtor) kabi”⁴

Shavkat Rahmatullayev –u,(-yu), -da, -ku, -oq,(-yoq), nahot, hatto, (hattoki) yuklamalarini kuchaytiruv – ta'kid yuklamalari deya o'rganishni tadbiq etadi. Aynan shunday yondashuvni S. Rahimov asarlarida ham uchratish mumkin.

–u,(-yu), -da, -ku, -oq,(-yoq), nahot, hatto, (hattoki) yuklamalarini kuchaytiruv – ta'kid yuklamalari deya bir guruh sifatida o'rganish azaldan tilshunoslar e'tirofida bo'lgan. Bu fikrlarimizni quyidagi misollar orqali oydinlashtiramiz: -oq yuklamasi gapning har qanday bo'lagi bilan kela oladi va shu bo'lakni ta'kidlab, alohida ajratib ko'rsatadi. Masalan, Dunyoni kezdin-u ,zebo, seni-oq ko'rdim, bas! (Lutfiy)

-oq yuklamasi ravishdoshga qo'shilganda bir ish-harakat ketidan tezlik bilan ikkinchisi kelishini ko'rsatadi. Masalan, Sulton Mahmud mirzog'a bu xabar yetkech-oq taxtqa o'lturdi. (BN,29) Faqat ularni bir guruh sifatida o'rganish mustaqillikdan keyingi yillarda ko'plab ilmiy asarlardan o'rin olib, darsliklarga kiritildi.

Kuchaytiruv – ta'kid yuklamalari vositalarini tahliliga yuzlanadigan bo'lsak, ular quyidagilar:

1. Ham yuklamasi ta'kid ma'nosini ifodalab barcha gap bo'laklariga qo'shilib kela oladi:

³ R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva va boshqalar.Hozirgi o'zbek adabiy tili.-T,2009. B 261.

⁴ Shavkat Rahmatullayev.Hozirgi o'zbek adabiy tili.-T,“Universitet”,2006.b 132-134

-ega bilan : U shunday ehtiyotkorlik bilan emakladiki, hatto **qamishlar ham** shitirlamadi. (Said Ahmad)

- kesim bilan : Ajralishar, ular, hattoki, Ismlarin **so‘rashmaslar ham**.

- aniqlovchi bilan : Lekin ellik yil yo‘lda hamroh bo‘lgan, birga o‘y surib, birga qog‘oz qoralagan **do‘stning ham** aytadigan gaplari border, axir! (Said Ahmad)

- to‘ldiruvchi bilan : Ketma –ket ravishda ming marta, balki undan-da ko‘p harflarning kuragini yerga tekkizgan polvon agar dono bo‘lsa, o‘ziga bino qo‘ymaydi, ming birinchi **harifni ham**, albatta, majaqlayman, deb katta ketmaydi. (Tohir Malik)

- hol bilan : Nahot, axir, **so‘nggi dam ham** Farzandingni o‘ylasang. (Abdulla Oripov)

Bundan tashqari ushbu vosita sh u n i n g u c h u n ko‘makchili qurilmasi bilan ham qo‘llanilib sodir etilgan, yoki etilmagan voqea – hodisa sababini ta‘kidlab keladi. Ms, Shuning uchun ham men u yerga bormayman. Ham yuklamasi uyushiq so‘zlar oldida takror ishlatilganida bog‘lovchiga o‘xshab ketadi, lekin ta‘kid yuklamasiligicha qatnashadi: Fazilatxon bizda h a m klub boshlig‘i, h a m kutubxona mudiri bo‘lib ishlaydilar (Odil Yoqubov) kabi. Bunday ishlatishni klub boshlig‘i bo‘lib h a m, kutubxona mudiri bo‘lib h a m tarzida transformatsiya qilinsa, ham yuklamaga tengligi ochiq ko‘rinadi.

2. hatto yuklamasi ta‘kid ma‘nosini kuchli darajada ifodalaydi: Har yil bahor kelganda hatto toshga kirar jon. (Mirtemir)

3. –u, (-yu) yuklamalari gapda ifodalangan mazmuni kuchaytirib, ta‘kidlab ifodalaydi va qisman gap oxirida kesim tarkibida keladi. Ms, Majlis ertaga qoldirilmaydi-yu! (Sobir Abdulla) Agar ushbu vosita gapning o‘rtasida, yoki qo‘shma gapning birinchi sodda gapi kesimi tarkibida kelsa, e‘tibor berish kerakki yuklama bog‘lovchi vazifasida kelgan bo‘lishi mumkin. Ms, Xullas, hammasi ko‘ngildagidek borayotgan edi-yu, to‘satdan ikkovlari ham shaharga, o‘z uylariga qaytish fikriga tushib qolishdi. (Xudoyberdi To‘xtaboyev) Ushbu gapda –yu yuklamasi o‘rnida ammo bog‘lovchisini erkin almashtirsa bo‘ladi, Yoki “Gulchehra “ pix ” etib kuldi-yu, cho‘zilib tugunni oldi” gapini olaylik. Ushbu gapda –yu vositasi yuklama emas, biriktiruv vositasi o‘rnida qo‘llanilgan. Buni –yu vositasi o‘rnida va bog‘lovchisini qo‘llab ko‘rish orqali bilishimiz mumkin.

4. –da yuklamasi ayrim gaplarda harakat tezligini kuchaytirib ifodalaydi. Ms, U shartta oyoqlarini etikdan chiqarib o‘rikka chirmashdi-da, pichoq turgan shoxga olmaxonday lip etib chiqib oldi. Ayrim gaplarda ta‘kid ma‘nosini istehzo ma‘no qirrasini bilan ifodalaydi. Qancha shohona shiypon soldirganingda ham, .. o‘zing poygakda o‘tirib, to‘rda yonboshlab yotgan amiringga choy quyib berasan-da (Abdulla Qahhor). Ba‘zi o‘rinlarda ta‘kid ma‘nosini kuchaytirib ifodalaydi. Mol o‘tlaydigan, bolalar chillak o‘ynaydigan yer-da! (Sh. Xolmirzayev)

5. –oq, (yoq) yuklamalari payt va holat hollariga qo‘shilib jarayonning tez sur‘atlarda sodir bo‘lganligini ta‘kidlab ifodalaydi. Bola onasini ko‘riboq ho‘ngrab

yubordi. Ushbu yuklama ko'p holatlarda –u,(-yu) yuklamalari bilan erkin almasha olishini inobatga olib qo'yish kerak.

Darsliklarda kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari sirasida o'rganilayotgan nahotki yuklamasiga to'xtaladigan bo'lsak, ushbu yuklamada kuchaytiruv –ta'kiddan ko'ra taajjub ma'nosini kuchliligina his qilishimiz mumkin. Ms, Nahotki, u meni rostdan kutayotgan bo'lsa. Ko'rib turganingizdek ushbu gapda taajjub ma'nosi kuchliroq. Fikrlarimizni Shavkat Rahmatullayev qarashlari bilan dalillaymiz. “nahot[ki] yuklamasi so'roq bilan taajjub ma'nosini ifodalab, odatda kesimi -sa affiksi bilan shakllangan gaplarda ishlatiladi: N a h o t k i hamma ishni boshdan boshlashga to'g'ri kelsa? (Odil Yoqubov) kabi.”⁵ Demak, nahot, naahotki yuklamalarini kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari sifatida emas, balki so'roq-taajjub yuklamalari sifatida o'rgansak va o'rgatsak maqsadga muvofiq bo'lar edi.

So'roq – taajjub yuklamalarini ayro holda o'rganib bo'lmaganidek kuchaytiruv – ta'kid yuklamalarini ham guruhlariga bo'lib talqin qilib bo'lmaydi. Chunki ushbu vositalar har doim bir xil ma'noni emas, matn vaziyatidan kelib chiqib ba'zan ta'kid, ba'zan kuchaytirish, ko'p hollarda kuchaytirilgan harakatni ta'kidlab ifodalaydi.

Xulosa.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ayni bir yuklama qanday leksemashaklga qo'shib kelishiga, qanday ohang bilan aytilishiga qarab yuqoridagi boshqa-boshqa bandlarda ta'kidlangan ma'nolarni ifodalashi mumkin. Shuni hisobga olib kuchaytiruv-ta'kid yuklamalarini bir guruh sifatida, ya'ni kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari deya o'rganish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Zero, o'zbek tilshunosligida yuklamalarning ifodalaydigan turli xildagi ma'nolari matn ichida namoyon bo'ladi.

Darsliklarda kuchaytiruv-ta'kid yuklamasi sifatida o'rganilayotgan nahot, nahotki yuklamalarida taajjub ma'nosini kuchliligini inobatga olib, ushbu yuklamani darsliklarning keyingi nashrlarida so'roq-taajjub yuklamasi sifatida talqin qilgan holda yoritsak, fan borasidagi yutuqlarimizda yana bir qadam oldinga siljigan bo'lar edik.

⁵ Shavkat Rahmatullayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili.-T, "Universitet", 2006. b 132-134